

Антоніна КІЗЛОВА,

доктор історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (Київ, Україна)

ant_kiz@ukr.net, ORCID: 0000-0002-2056-3834

ВИРОБНИЦТВА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ В ЗВІТАХ ПРО УЧНІВСЬКІ ТА СТУДЕНТСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

АНОТАЦІЯ. Для глибшого розуміння особливостей освіти, туристичної інфраструктури, а також взаємодій між мандрівною молоддю й тими, хто її супроводжував і зустрічав у дорозі в Російській імперії початку ХХ ст., важливо досліджувати організаційні аспекти навчально-пізнавальних екскурсій, їхні маршрути, зміст пояснень у кожній окремій локації. В статті на основі принципів історизму, об'єктивності, порівняльно-історичного методу, загальнонаукових методів аналізу, синтезу й узагальнення виділяються основні особливості висвітлення у звітах про учнівсько-студентські екскурсії початку ХХ ст. лаврських виробництв. Було опрацьовано 48 опублікованих звітів 49 груп із різних місцевостей Російської імперії. Результати дослідження можуть стати основою для порівняння характеристик відвідування виробництв при різних монастирях під час навчальних екскурсій окресленого періоду.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Київ, монастир, пізнавальна поїздка, виробництво, початок ХХ ст., відвідувач.

У 1880-х рр. у навчальний процес різнорівневих і різновідомчих закладів освіти Російської імперії почали впроваджувати навчально-пізнавальні екскурсії, які на початку ХХ ст. стали більш організованими та систематичними. Особливо після виходу циркулярів Міністерства народної освіти № 20 185 від 2 серпня 1900 р. і від 15 серпня 1902 р.¹ Досліджувати організаційні аспекти цих подорожей, їхні маршрути, зміст пояснень у кожній окремій локації важливо для глибшого розуміння особливостей тогочасних освіти, туристичної інфраструктури, а також взаємодій між мандрівною молоддю й тими, хто її супроводжував і зустрічав у дорозі.

Олена Бетлій простежила історію навчальних екскурсій по Києву в період Першої світової війни, передусім на прикладі місцевих, київських екскурсантів, а та-

¹ Див., напр.: Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М. Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. Педагогіка. Вип. 299. Т. 311. 2018. С. 116–119; Кізлова А. А. Місця похмурого туризму в звітах про студентські й учнівські екскурсії до Києва (початок ХХ ст.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки, 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 22–33. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.4>.

кож прибулих із території Київського навчального округу². Олена Подобед у статті передусім оцінила пізнавальний потенціал екскурсійного методу навчання, однак окреслила й ключові маршрути, зокрема по Києву³. Антоніна Кізлова приділила увагу, перш за все, важливим місцевостям і пам'яткам Києва, зокрема і гробницям та дзвіниці Києво-Печерської Успенської лаври⁴. Тетяна Шевчук, на відміну від названих авторів, зосередилася на особливостях побуту екскурсанток із епархіальних жіночих училищ під час їхнього перебування в Києві, взявши за основу опубліковані звіти про поїздки початку ХХ ст.⁵ Натомість презентація відвідувачам Києво-Печерської Успенської лаври, яку не оминала жодна група, що прибувала до Києва, розгалуженої цілком відповідної технологічному рівню свого часу системи виробництва обителі⁶, залишалася поза увагою істориків.

Метою роботи є вирішення нерозв'язаної частини проблеми: виділити основні особливості висвітлення у звітах про учнівсько-студентські екскурсії початку ХХ ст. лаврських виробництв.

Було опрацьовано 48 опублікованих звітів 49 груп із різних місцевостей Російської імперії. 14 груп представляли епархіальні жіночі училища, 10 – гімназії, 8 – церковно-парафіяльні школи, 6 – духовні семінарії, по 2 – духовні училища, вчительські семінарії та реальні училища, по 1 – школу грамоти, духовну академію, жіночу церковно-вчительську школу, залізничне училище, народну школу та училище для незрячих⁷.

Учитель Чернятинської двокласної школи В. Чернявський, група з якої відвідала Лавру 26 травня 1903 р.⁸, дуже докладно описав, як екскурсанти побували в лаврській типо-літографії. Вказано, що після літургії і чаювання учасники групи почали обговорювати, як провести весь останній день у Києві до вечора. Вирішили, що їм слід відвідати якраз типо-літографію. Після цього всі разом вирушили до її корпусу, описаного, як великий двоповерховий за Великою Лаврською церквою. Спочатку оглянули перший поверх, де набирали літери і друкували книги церковнослов'янським і гражданським шрифтом. Підкреслено, що набірники охоче показали, як працюють, процес названо складним. На другому поверсі спостерігали за друкуванням ікон кольорами, які перед цим нанесли на камені художники. Особливу увагу привернув глухонімиий художник. Після цього спустилися до підвалу, де помічник механіка показав усі машини та парові двигуни типографії, а також пояснив їхню роль у виробництві⁹.

² Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 35–42.

³ Podobied O. Tourist Activity of Ukrainian Institutions of Secondary Education in the Early 20th Century // *Evropský filozofický a historický diskurz*. Vol. 5. Issue 4. 2019. P. 12–17.

⁴ Кізлова А. А. Велика дзвіниця й організовані групи, що відвідували Києво-Печерську Успенську лавру (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: м-ли ІV Міжн. наук. конф. (Суми, 28–29 листопада 2019 року. Суми: Цьома, 2019. С. 45–49; Кізлова А. А. Місця похмурого туризму в звітах про студентські й учнівські екскурсії до Києва (початок ХХ ст.)... С. 22–33; <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.4>; Kizlova A. A. Monument to St. Volodymyr the Baptist in the Reports on Students' and Pupils' Excursions to Kyiv (the Early 20th Cent.) // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т. 33 (72). № 4. 2022. С. 63–69 <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.11>

⁵ Шевчук Т. В. Побут вихованок епархіальних жіночих училищ під час відвідування Києва на початку ХХ ст. у звітах про екскурсії // *Вісник науки та освіти*. Вип. 8 (14). 2023. С. 1001–1014. <https://doi.org/10.52058/2786-6165>.

⁶ Дзюба О. М. Києво-Печерська друкарня // *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка – Ком. Київ: Наукова думка, 2007. С. 186–187; Кізлова А. А. Повноваження наглядача електростанції Києво-Печерської Успенської лаври щодо її працівників // *Modern Scientific Researches*. № 12. Р. 1. 2020. Р. 90–96; Хведченя С. Б. Лаврська іконописна та малярська майстерня // *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Ми. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 18–19; Podobied O. Вказ пр. Р. 12–17.

⁷ Кізлова А. А. Пам'ятник Богдану Хмельницькому в звітах про студентські й учнівські екскурсії до Києва (початок ХХ ст.) // *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: М-ли ІV міжн. наук.-практ. конф.*, м. Київ, 26 травня 2023 р. Київ: Арт Економі, 2023. С. 83, 86–88.

⁸ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття ХХ ст.). Дис. ... д. і. н. Львів, 2019. С. 610.

⁹ Чернявський В. Паломничество учеников и учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киев // *Подольские*

П. Ф. Смирнов із Санкт-Петербурзької духовної академії, чия група була у Києві на початку червня 1903 р., побіжно вказав, що вони оглядали типографію і хромолітографію під час роботи там¹⁰, не деталізуючи, що саме їм продемонстрували.

Випускник Пінського духовного училища 1903 р. Володимир Тиминський, який із однокурсниками та наставниками побував у Лаврі 17 червня 1903 р.¹¹, зазначив, що після огляду дзвіниці група вирушила в майстерні Лаври – типографію, літографію й палітурну. В типографії їм показали всі етапи друкарських робіт, від набору літер до друку. В літографії вони побачили, як спочатку малюють ікони на каменях, а потім друкують їх у кілька кольорів. В. Тиминський занотував, що кожен камінь має лише один колір, і скільки кольорів повинна мати картинка чи ікона, стільки каменів змінюються для її друку. Після огляду палітурної майстерні, подякувавши помічнику благочинного, який супроводжував їх і надавав пояснення, група вирушила додому¹². В новому приміщенні палітурна обладнувалася протягом 1903–1904 рр.¹³, тож, імовірно, відвідувачів приводили ще в старе.

Викладач Тверського єпархіального жіночого училища Василь Микитович Максимов, який із вихованками та колегами побував у Лаврі 13 червня 1903 р.¹⁴, уточнив, що група вирушила до типографії з ризниці бо не зайти до типографії «не заслуговувало б на пробачення». Далі автор пояснив цю свою думку тим, що ця видатна установа (заснована 1616 р.) є однією з найдавніших у державі, видавала мільйони книг і святих зображень не лише для Росії, але й для сусідніх споріднених земель (Сербії, Болгарії та Буковини). На нижньому поверсі типографії групі показали, як друкуються книги, і деяким вихованцям зробили навіть відбитки набраного тексту святців у їхніх записниках. У загальних рисах їм також пояснили влаштування друкарських машин. На верхньому поверсі екскурсанти довго спостерігали за друкуванням картин та ікон у фарбах. В. М. Максимов оцінив, що все виконувалося дуже вправно, швидко і красиво¹⁵.

У звіті про стан Катеринодарського єпархіального жіночого училища є згадка про поїздку до Києва влітку 1903 р., коли група вихованок із наставниками оглядала лаврські скарбниці й типографію, як підкреслено, з благословення та дозволу намісника обителі¹⁶.

Група з церковнопарафіяльної школи м. Сенчі побувала в Лаврі 19 травня 1904 р. під керівництвом учителя А. Савченка¹⁷, який у звіті відзначив про відвідування типографії та іконописної майстерні Лаври лише те, що це було о 13:00¹⁸.

Вихованець Красноярської духовної семінарії Никон Уставщиков, який у складі групи зі свого закладу побував у Лаврі 13 червня 1908 р.¹⁹, відзначив, що екскурсан-

єпархиальные ведомости. Отд. 2. № 27. 1903. С. 919.

¹⁰ Смирнов П. Ф. Первая экскурсия студентов СПб духовной академии по России. 5 июня – 23 июля 1903 г. Санкт-Петербург: Меркушев, 1903. С. 8.

¹¹ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври... С. 610.

¹² В. Т. Поездка учеников Пинского духовного училища во время летних каникул текущего 1903 года в г. Киев (окончание) // Минские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 21. 1903. С. 505.

¹³ Києво-Печерська Лавра. URL: <http://surl.li/lvsav>; Рилкова Л. Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. Палітурня, 1903–04 // Звід пам'яток історії та культури. Звід пам'яток історії та культури України. Кн. 1: Київ. Ч. 3: С–Я. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; Інститут історії України НАН України, 2021. С. 1298.

¹⁴ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври... С. 610.

¹⁵ Максимов В. Образовательная и паломническая поездка воспитанниц Тверского епархиального женского училища в Киев (продолжение) // Тверские епархиальные ведомости. Ч. неоф. № 3. 1904. С. 85–94.

¹⁶ Отчет о состоянии Екатеринодарского епархиального женского училища за 1901/02 учебный год // Ставропольские епархиальные ведомости. Прил. № 5. 1903. С. 38.

¹⁷ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври... С. 611.

¹⁸ Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихя Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 26. 1904. С. 1002.

¹⁹ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври... С. 612.

ти під кінець перебування в обителі оглянули типографію, літографію, шрифтоливарню, фотографію та інші відділення з дозволу скарбника Лаври та з великим інтересом. Їх випадково зустрів благочинний і надав деякі пояснення, відповів на запитання. Автор звіту підкреслив: «Тут усе в русі: машини гудуть, колеса обертаються, руки рухаються, аркуші паперу летять й таке інше. Загалом, усюди кипить жива робота»²⁰.

Хтось із 34 вихованок (випуску 1909 р.) Одеського єпархіального жіночого училища, які з наставниками відвідали Лавру 5 липня 1909 р., тільки згадав, що група заходила до типографії²¹. Потребує подальшого уточнення, чи було це до, чи після того, як 1909 р. відкрили фототипне відділення²².

У теж анонімному (колективному?) звіті вихованок із групи з Харківського єпархіального жіночого училища (були в Лаврі 15 червня 1910 р.) записано, що вони з інтересом оглядали Лаврську типографію, де побачили, як друкуються книги й літографуються фарбами картини²³.

Вихованка В'ятського єпархіального жіночого училища (випуск 1911 р.) Віра Домрачева описала, що під час перебування в Лаврі (22–24 червня 1911 р.)²⁴ випадок посприяв тому, щоб група, вже збираючись іти додому, натрапила на знайомого академічного викладача, о. Порфирія, який на той час уже був лаврським монахом і люб'язно провів екскурсію: показав живописну, літографію, типографію. За враженням В. Домрачевої, відвідувачам це все дуже сподобалося, особливо – устрій літографії й типографії, знання про який названо дуже корисним²⁵.

Учитель історії Вологодського єпархіального жіночого училища В. К. Лебедев (група побувала в Лаврі у кінці червня 1911 р.)²⁶ коротко зазначив, що вони оглянули велику лаврську типографію й живописну з усіма пристосуваннями для друку книг громадянським і слов'янським шрифтами, святих зображень та ікон²⁷.

Вихованка Кишинівського єпархіального жіночого училища Ніна Рошка тільки згадала, що в Лаврі (20 червня 1912 р.) група відвідала типографію та відділ хромолітографії²⁸.

Василь Іванович Головін, священник, інспектор класів і законовчитель Стахевського жіночого єпархіального училища, В'ятська губ. (група побувала в Лаврі 18 червня 1912 р.)²⁹, описав, як о. Мойсей, помічник благочинного, за дорученням намісника, проводив групу по Лаврі. Й, оскільки в Успенському соборі тривала служба, спершу спрямував усіх до красивої триповерхової споруди типографії. Наведено й розширену довідку про історію друкарні: згадано, що вона є найдавнішою в Росії, її заснування приписується відомому захиснику православ'я на Південному Заході – князю Костянтину Острозькому. Що друкарню створили «з великою релігійною метою – відвернути православних від черпання духовної поживи з інших джерел і надати їм духовну їжу й учення православ'я, вічне і невимовне. Завдяки друку церковних і богослужбових книг та творів святих, типографія забезпечувала

²⁰ Уставщиков Н. Из дневника семинариста // Енисейские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 11. 1909. С. 30.

²¹ Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру // Херсонские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 22. 1909. С. 589.

²² Парійська Л. П. До історії друкарні Києво-Печерської лаври у першій половині ХХ ст. Наукова конференція «Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві» (22 листопада 2010 р.). URL: <http://surl.li/luuhx>

²³ Дневник экскурсанток-воспитанниц Харьковского епархиального женского училища // Вера и разум. Отд. 2. № 23. 1910. С. 704–705.

²⁴ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святих Києво-Печерської Успенської лаври... С. 615.

²⁵ Домрачева В. В Киев через Москву // Вятские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 50. 1911. С. 1094.

²⁶ Кізлова А. А. Пам'ятник Богдану Хмельницькому в звітах про студентські й учнівські екскурсії до Києва... С. 84.

²⁷ Лебедев В. С. Дальняя экскурсия окончивших курс воспитанниц Вологодского епархиального училища в 1911 г. (Окончание) // Вологодские епархиальные ведомости. Приб. № 14. 1912. С. 343.

²⁸ Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение) // Кишиневские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 5. 1912. С. 118.

²⁹ Кізлова А. А. Соціальні взаємодії насельників щодо шанованих святих Києво-Печерської Успенської лаври... С. 616.

православному народу здорову і чисту духовну поживу і зміцнювала його в православ'ї»³⁰. Докладно висвітлено, як спочатку група вирушила на середній поверх, де розташовувалися швидкодрукарські й набірні машини та склади для набору тексту. Завідувач типографії ознайомив їх зі створенням книги: від того, як її набирають, до формування сторінок. Коли спостерігали, як друкувалися богослужбові книги, і завідувач пояснив, як робити рядки червоною фарбою. Відзначено великий інтерес до хромолітографії, де друкувалися ікони. Багато з екскурсантів доти вважали, що друк образів, ікон, картин і листівок – це справа хвилини, одного оберту колеса машини. Але виявилось, що кожен картину друкують кілька разів у різні кольори, і лише після такої складної процедури виходить той відбиток, який іде на продаж. Про сучасність уточнено, що типографія переважно друкує церковні й богослужбові книги, якими забезпечує значну частину монастирів і храмів на території України. Багато видань також надаються безкоштовно бідним церквам навіть у Греції, Болгарії, Сербії, Австрії, на Афоні та в Америці. Підкреслено, що всі були дуже задоволені відвідуванням типографії, бо дехто вперше ознайомився з друкарською справою й дуже зацікавився нею³¹. Імовірно, інформацію з історії та діяльності друкарні надав саме о. Мойсей.

Група з Забайкальського єпархіального жіночого училища (були в Лаврі 22 липня 1913 р.) в анонімному (швидше за все спільному) звіті відзначила, що відвідувала типо-літографію, іконописну школу Лаври «і так далі»³² без уточнення, про що йдеться.

Загалом згадки про виробництва Києво-Печерської Успенської лаври містять 14 (29,2 %) з досліджуваних звітів, із них 9 – про екскурсії з єпархіальних жіночих училищ (64,3 % від кількості таких груп), 2 – церковнопарафіяльних шкіл (25 %), по 1 – духовних училищ (50 %), духовних семінарій (16,7 %) та духовних академій (100 %). У звітах усіх цих груп ідеться про типографію; 10 – про хромолітографію, 2 – про іконописну школу, 2 – про «живописну», 1 – про палітурну, 1 – про фотографію, 1 – про «шрифтоливарню». Важливими є вказівки на те, що рішення відвідати виробництва ухвалювали вже на місці, якщо лишався вільний час, як і на те, що така нагода траплялася випадково.

Отже, можна зробити такі висновки. Виробництва, хоч і принаймні судячи з тих звітів, які докладні й емоційні, викликали великий інтерес екскурсантів, при цьому не були обов'язковою, програмною складовою маршрутів. З іншого боку, не були й чимось таким, куди, на думку лаврської адміністрації, дозволялося потрапити лише після попереднього узгодження. Звіти студентських і учнівських груп, які відвідували Київ на початку ХХ ст., надають важливі свідчення щодо сприйняття виробництв Києво-Печерської Успенської лаври і вражень від їхнього рівня. Суттєво інформативнішими щодо історії друкарні є звіти наставників, які, ймовірно, спиралися на розповіді провідників по Лаврі, тоді як висвітлення емоцій, які викликало побачене, а також докладність описів загалом у звітах педагогів та вихованців суттєво не відрізняється. Особливе захоплення відвідувачів викликала можливість побачити наживо роботу працівників лаврських виробництв. Останні, як підкреслюється у звітах, були дуже відкриті й готові показувати, як працюють. Перспективним є порівняння характеристик відвідування виробництв при різних монастирях під час навчальних екскурсій окресленого періоду.

³⁰ Головин В. На «Юге» России // Вятские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 4. 1913. С.104.

³¹ Там само. С. 105.

³² Паломничество в Евр. Россию // Забайкальские епархиальные ведомости. Отд. неоф. № 18. 1913. С. 478.

Antonina KIZLOVA,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of History, Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Senior Researcher at the Research Department of History and Archaeology, National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (Kyiv, Ukraine)
E-mail: ant_kiz@ukr.net, ORCID: 0000-0002-2056-3834

PRODUCTION ENTERPRISES OF KYIV DORMITION CAVES LAVRA IN REPORTS ON STUDENT AND STUDENT EXCURSIONS OF THE EARLY 20TH CENT.

ABSTRACT. For a deeper understanding of the features of education, tourist infrastructure, and interactions between traveling youth and those who accompanied and met them on their journeys in the Russian Empire at the early 20th cent., it is important to research the organizational aspects of educational and exploratory excursions, their routes, and the content of explanations at each specific location. This article, based on the principles of historicism, objectivity, comparative-historical method, and general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization, highlights the main features of coverage in reports on student excursions to Lavra productions at the beginning of the 20th cent. A total of 48 published reports of 49 groups from different regions of the Russian Empire were analysed. The productions, although, at least judging from the detailed and emotional reports, aroused significant interest among the excursionists, were not necessarily a mandatory component of the routes. On the other hand, they were not something that, according to the Lavra administration's perspective, could be accessed only after prior approval. Reports from student and pupil groups that visited Kyiv at the early 20th cent. provide valuable insights into how the productions of Lavra were perceived and the impressions of their quality. Reports from educators, who likely relied on the guides' explanations during their visit to the Lavra, are significantly more informative regarding the history of the printing press. However, the emotional responses elicited by what was seen and the level of detail in the descriptions do not differ significantly between the reports of educators and students. Visitors were particularly enthusiastic about the opportunity to witness the work of the Lavra's production staff firsthand. As emphasized in the reports, the staff were very open and willing to show how they worked. The research results can serve as a basis for comparing the characteristics of visits to productions at different monasteries during educational excursions of the specified period.

KEYWORDS: Kyiv, monastery, educational trip, production, beginning of the 20th century, visitor.

REFERENCES

1. Betliy O. V. (2015). Uchnivski ekskursii po Kyivu v roky Pershoi svitovoi viiny. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky. T. 169. S. 35–42.
2. Bugoslavskiy P. (1911). Letnia ekskursiia vospitannits Chernihovskoho eparkhialnoho zhenskoho uchylshcha v h. Kyiv, po Dnepru i v Kozelshchanskyy monastyr. Chernihovskiy eparkhialniye izvestiya. Otd. neof. № 24. S. 727–736.
3. V. T. (1903). Poezdka uchenykov Pinskoho dukhovnoho uchylshcha vo vremya letnikh kanikul tekushchego 1903 goda v h. Kyiv (okonchanie). Minskiye eparkhialniye vedomosti. Otd. neof. № 21. S. 502–509.
4. Verbitskiy V. A., Dziuban O. V., Shust O. M. (2018). Osvitni shkilni ekskursii: istorychnyy dosvid minuloho (kinets XIX – pochatok XX st.). Naukovi pratsi [CHDU im. Petra Mohyly]. Pedahohika. Vyp. 299. T. 311. S. 116–119.
5. Holovin V. (1913). Na «Yuhe» Rossii [Chetvertaya ekskursiya vospitannits Stakheevskoho eparkhialnoho zhenskoho uchylshcha v Kyiv i Krym letom 1912 goda]. Vyatskiye eparkhialniye vedomosti. Otd. neof. № 4. S. 104–117.
6. Dziuba O. M. (2007). Kyivo-Pecherska drukarnya. Entsiklopediya istorii Ukrayiny: T. 4: Ka – Kom. Kyiv: Naukova dumka, S. 186.
7. (1910). Dnevnik ekskursantok-vospitannits Kharkovskoho eparkhialnoho zhenskoho uchylshcha. Vera i rozum. Otd. 2. № 23. S. 702–708.
8. Domracheva V. (1911). V Kyiv cherez Moskvu (tretia ekskursiya vospitannits Vyatskoho eparkhialnoho uchylshcha) (Prodolzheniye). Vyatskiye eparkhialniye vedomosti. Otd. neof. № 50. S. 1086–1094.
9. Kashmenskiy F. H. (1901). Poezdka vospitannikov Kurskoy uchitelskoy seminarii v Kyiv i Chernihov na paskhalnoy nedele 1901 goda. Kursk: tip. Gub. pravleniya.
10. Kizlova A. A. (2019). Sotsialni vzaiemodiyi naselnykiv shchodo shanovanykh svyatyh Kyivo-Pecherskoi Uspenskoj lavry (1786 r. – pershi desiatylittya XX st.). Dys. ... d. i. n. Lviv.
11. Kizlova A. A. (2019). Velyka dzvinytsia y orhanizovani hrupy, shcho vidviduvaly Kyivo-Pechersku Uspensku lavru (kinets XIX – pochatok XX st.). Istoryko-kraie znauchno doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: m-li IV Mizhn. nauk. konf. (Sumy, 28–29 listopada 2019 roku). Sumy: Tsioma, S. 45–49.
12. Kizlova A. A. (2020). Povnovazhennia nahlyadacha elektrostantsii Kyivo-Pecherskoi Uspenskoj lavry shchodo yiyi pratsivnykiv. Modern Scientific Researches. № 12. P. 1. P. 90–96.

13. Kizlova A. A. (2022). Mistsya pokhmuroho turyzmu v zvitakh pro student ski y uchniv ski ekskursii do Kyiva (pochatok XX st.). Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky, T. 33 (72). № 2. S. 22–33. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.4>.
14. Kizlova A. A. (2022). Monument to St. Volodymyr the Baptist in the Reports on Students' and Pupils' Excursions to Kyiv (the Early 20th cent.). Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky. T. 33 (72). № 4. S. 63–69. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.11>
15. (1904). Kratkoye izvlecheniye iz otcheta Rektora Kholmnskoj dukhovnoy seminarii – arkhimandryta Dionisiya o sostoyanii seminarii za 1903/4 uch. God (Okonchanie). Kholmnsko-Varshavski eparkhialny vestnik. Otd. 1. № 40. S. 478–483.
16. Lavbenskaya N. (1913). Vospominaniye o poezdke na yuh Rossii vospitannits Ustyuzhskogo Eparkhialnogo zhenskogo uchylshcha, okonchivshikh kurs ucheniya v 1911–1912 uchebnom godu. Vologodskiye eparkhialniye vedomosti. Prib. № 21. S. 620–623.
17. Lebedev V. S. (1912). Dalnyaya ekskursiya okonchivshikh kurs vospitannits Vologodskogo eparkhialnogo uchilishcha v 1911 g. (Okonchanie). Vologodskie eparkhialnye vedomosti. Prib. № 14. S. 340–346.
18. Lelyukhin I. (1914). Ekskursiya vospitannits Arkhangel'skogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha na Yug Rossii. Arkhangel'skie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 16. S. 354–362.
19. Maksimov V. (1904). Obrazovatel'naya i palomnicheskaya poezdka vospitannits Tverskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha v Kyiv (prodolzhenie). Tverskie eparkhialnye vedomosti. Ch. neof. № 3. S. 85–94.
20. Mglintsev N. F. (1912). Iz Kholmna v Moskvu, na Volgu, Kamu, Ural i v Kiev: ekskursiya vospitannikov Kholm. uchit. seminarii 1911 g. Kholm: tip. Kholm. sv.-Bogoroditskogo bratstva.
21. Moiseev A. (1911). Religiozno-obrazovatel'naya ekskursiya uchenikov Tulskei muzhskoi gimnazii v Konstantinopol 1910 goda (zametki i vpechatleniya uchastnika ekskursii). Tulskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 39. S. 620–629.
22. M-ch D. (1910). Palomnichestvo uchashchikhsya Vyoskovskoi i Kolesnikovskoi tserkovno-prikhodskikh shkol v g. Kiev (prodolzhenie). Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 21–22. S. 1421–1427.
23. N. (1902). Poezdka uchashchikhsya Gorodenskoy tserkovno-prikhodskoy shkoly v g. Kyiv. Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 28. S. 1229–1232.
24. N. R. (1912). Vpechatleniya ekskursantki (Prodolzhenie). Kishinevskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 5. S. 117–121.
25. (1903). Otchet o sostoyanii Ekaterinodarskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha za 1901/02 uchebnyi god. Stavropolskie eparkhialnye vedomosti. Pril. № 5. S. 1–50.
26. (1910). Otchet o sostoyanii uchebno-vospitatelnogo dela v S.-Peterburgskom Aleksandro-Nevskom dukhovnom uchilishche za 1908/9 uchebnyi god. Sankt-Peterburg: Tip. Aleks.-Nevsk. obshch. trezvosti.
27. (1913). Otchet o sostoyanii Yaroslavskego Eparkhialnogo Ionafanovskogo zhenskogo uchilishcha v uchebno-vospitatel'nom otnoshenii za 1911/12 uchebnyi god. Yaroslavske eparkhialnye vedomosti. Ch. neof. № 9. S. 189–195.
28. (1913). Palomnichestvo v Evr. Rossii. Zabaykalskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 18. S. 473–480.
29. (1911). Palomnichestvo vospitannikov Mogilevskoi Dukhovnoi Seminarii v g. Kyiv. Mogilevskie eparkhialnye vedomosti. Ch. neof. № 20. S. 701–702.
30. (1909). Palomnichestvo vospitannits Odesskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha chrez Kyiv v Moskvu i Troitse-Sergievu lavru. Khersonskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. No. 22. S. 585–595.
31. Pariiska L. P. (2010). Do istorii drukarni Kyivo-Pecherskoyi lavry u pershiy polovini XX st. Naukova konferentsiya «Ukrayinska pismennist ta mova u manuskriptakh i druzhinstvi» (22 listopada 2010 r.). URL: <http://surl.li/luuhx>
32. (1912). Poezdka uchenikov kazanskikh gimnazii k yuzhnyim slavyanam: letom 1910 g. Kazan: Izd. Kazanskogo pedagogicheskogo muzeia.
33. Podobied O. (2019). Tourist Activity of Ukrainian Institutions of Secondary Education in the Early 20th Century. Evropský filozofický a historický diskurz. Vol. 5. Issue 4. P. 12–17.
34. Popov F. (1910). Ekskursiya uchenikov Dmitrievskoi 2-ko klassnoi tserkovno-prikhodskoi shkoly v Ekaterinoslav, Kyiv i Poltavu. Donskie eparkhialnye vedomosti. Otd. of., neof. № 32. S. 783–793.
35. (1901). Poezdka uchashchikhsya v shkole gramoty s. Glubokogo, Pereyaslavskogo uyezda, v g. Kyiv na bogomolye. Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 22. S. 1038–1041.
36. Radetskiy I. (1995). Iz otcheta organizatora ekskursii ustyuzhenskoi zhenskoi gimnazii I. Radetskogo o pervoi ekskursii uchenits 7 klassa gimnazii po marshrutu Rybinsk – Peterburg – Kyiv – Moskva s 5 po 22 iyunya 1910 g. Ustyuzhna: istoriko-literaturnyi almanakh. T. 3. S. 363–373.
37. Raevskiy P. (1910). Poezdka vospitannikov Seminarii v m. Lyubech na torzhestvo prineseniya Sv. moshchei Prepod. Evfrosinii, Knyazhny Polotskoi. Chernigovskie eparkhialnye izvestiya. Otd. neof. № 11. S. 404–407.
38. Rylkova L. (2021). Sviato-Uspenska Kyivo-Pecherska Lavra. Paliturnya, 1903–04. Zvid pamiatok istorii ta kultury. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Kn. 1: Kyiv. Ch. 3: S–Ya. Kyiv: Holov. red. Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vyd-vi «Ukrayinska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, S. 1298–2199.
39. Rozhanskiy G. (1914). Kyiv. Po Rossii: Moskva, Povolzhe, Kyiv: zap. uchastnikov ekskursii 1913 g. pod red. dir. Varsh. 1 muzh. gimnazii A. A. Brzhezinskogo. Varshava: tip. Varshav. ucheb. okr., S. 85–92.
40. Rozdialovskaya A. (1902). Palomnichestvo uchenikov Velemichskoi tserkovno-prikhodskoi shkoly, Mozyrskogo uyezda, vo vremya letnikh kanikul tekushchego 1902 goda. Minskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 22. S. 505–513.
41. Rusanov N. (1910). Blizhniy Vostok (iz poezdki v Svyatuyu Zemlyu, Egipt i Gretsiyu uchenikov srednikh uchebnykh zavedenii gor. Saratova). Saratovskie eparkhialnye vedomosti. № 48. S. 2–5.
42. Savchenko A. (1904). Obshcheobrazovatel'naya ekskursiya uchashchikhsya Nikolaevskoi tserkvi tserkovno-prikhodskoi shkoly mestechka Senchi Lohvitskogo uyezda Poltavskoi eparkhii v gorod Kyiv. Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 26. S. 1000–1004.
43. Serebryakov M. (1902). Na yuzhnyi bereg Kryma. (Vospominaniya uchastnika-rukovoditelya ekskursii uchenikov Vilenskoi 1-i gimnazii 1901 goda). (Ottiski iz otcheta Vilenn. 1-i gimnazii za 1900–1 uch. god). Vilna: tip. Prav Sv.-Dukh. Bratstva.
44. Smirnov P. F. (1903). Pervaya ekskursiya studentov SPB dukhovnoi akademii po Rossii. 5 iyunya – 23 iyulya 1903 g. Sankt-Peterburg: Merkushev.

45. Ustavshchikov N. (1909). Iz dnevnika seminarista. (Ekskursiya vospitannikov Krasnoyarskoi Dukhovnoi Seminarii vo Sv. Zemlyu letom 1908 g.). Eniseiskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 11. S. 27–35.
46. Fedorov M. (1914). Ekskursii Kaluzhskogo realnogo uchilishcha v 1913 godu. Russkii ekskursant. № 1. S. 80.
47. Kharanzh D. (1910). Neskol'ko slov ob ekskursii vospitannikov Kishinevskoi Dukhovnoi Seminarii. Kishinevskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 50. S. 1812–1814.
48. Khvedchenya S. B. (2009). Lavrska ikonopisna ta malyarska maisternya. Entsiklopediya istoriyi Ukrayini: T. 6: La – Mi. Kyiv: Naukova dumka, S. 18–19.
49. Cheberda K. (1903). Obrazovatel'naya ekskursiya v g. Kyiv i Chernigov tserkovno-prikhodskoi shkoly kh. Vereskunov, Prilukskogo uyezda. Poltavskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 24. S. 1031–1036.
50. Chernyavskiy V. (1903). Palomnichestvo uchenikov i uchiteley Chernyatinskoy vtoroklassnoy shkoly v g. Kyiv. Podolskie eparkhialnye vedomosti. Otd. 2. № 27. S. 913–920.
51. Shafranskiy A. (1903). Palomnichestvo vospitannits Volynskogo eparkhialnogo uchilishcha v Pochaev, Kyiv i Chernigov. Volynskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 26. S. 748–761.
52. Shafranskiy A. (1903). Palomnichestvo vospitannits Volynskogo eparkhialnogo uchilishcha v Pochaev, Kyiv i Chernigov. Volynskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 27. S. 776–791.
53. Shevchuk T. V. (2023). Pobut vikhoivanok yeparkhialnykh zhinochykh uchilishch pid chas vidviduvannya Kyiva na pochatku XX st. u zvitakh pro ekskursiyi. Visnyk nauky ta osvity. Vyp. 8 (14). S. 1001–1014. <https://doi.org/10.52058/2786-6165>
54. Shneyder E. (1909). Ekskursiya vospitannits Orenburgskikh zhenskikh gimnaziy letom 1908 goda. Orenburg: Milberg
55. Shcheglova A. (1904). Poezdka v Kyiv i Chernigov vospitannits Bogoslovskoy Tserkovno-Uchitelskoy shkoly. Tulskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 13. S. 396–408.
56. (1914). Ekskursii uchenikov Mariupolskogo realnogo uchilishcha, uchr. V. I. Gyatsintovym, i uchenits Mariinskoy zhenskoy gimnazii v Kyiv, S.-Peterburg i Moskvu: Otchet rukovoditelya V. I. Gyatsintova. Mariupol: Goldrin.
57. (1912). Ekskursiya vospitannikov Varshavskoy VI gimnazii v Kyiv. Varshavskiy eparkhialnyy listok. Otd. 2. № 7. S. 97–101.
58. (1911). Ekskursiya vospitannikov Vologodskoy dukhovnoy seminarii 10–21 iyunya 1911 goda. Vologodskie eparkhialnye vedomosti. Prib. № 17. S. 404–407.
59. (1910). Ekskursiya uchaschichkhsya i uchaschichkhsya Yeletskey sobornoy dvukhklassnoy tserkovno-prikhodskoy shkoly v Kyiv (Soobshch. uchit. P. Suzdalskogo). Orlovskie eparkhialnye vedomosti. Otd. neof. № 34. S. 911–913.
60. El. K. (1904). Ekskursiya vospitannikov i vospitannits Kharkovskogo uchilishcha slepykh v Kyiv. Yuzhnyy kray. 12 iyulya. № 8149. S. 5.

